

המרכז לחקר האשה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר

התכנית הבין-תחומית
ללימודי מגדר

האשה ביהדות

סדרת דיונים

חס' 6

אתגר הפמיניזם במדינת ישראל

עורכות:

דפנה יזרעאלי

טובה כהן

אוניברסיטת בר-אילן

הדת כגורם מעצב של מעמד האישה בישראל

ד"ר רות הלפרין-קדרי

עימות הדת והמדינה הינו עימות קדום ביותר בחברה האנושית והוא גם העימות הפנימי הבסיסי ביותר בחברה הישראלית כיום. מערכת יחסי הדת והמדינה, מקומה של הדת במדינה, זהו נושא שטרם הוכרע. למערכת יחסים זו חשיבות מיוחדת כגורם משפיע ומעצב של מעמד האישה בישראל. (אין זה הגורם המשפיע הבלבדי, וחשוב לציין לפחות גורם נוסף אחד שהוא ייחודי לישראל - המערכת הצבאית).

החיבור בין הדת למדינה אכן גרם לישראל להסתייג, באופן רשמי, משני סעיפים מרכזיים באמנת האו"ם לביעור אפליה נגד נשים: הסעיף המחייב שוויון בחיי המשפחה, והסעיף המחייב שוויון וייצוג מלא לנשים בחיים הציבוריים (כולל: בכל הערכאות השיפוטיות במדינה). נושאים אלה נתפסים בדרך כלל כתחומים שבהם מקומה של הדת במדינה משפיע לרעה על מעמד האישה, וזו אמנם עמדתה הרשמית של המדינה כפי שבאה לידי ביטוי באותן הסתייגויות לאמנה. אני באה לטעון שההשפעה השלילית על מצבן של הנשים בישראל היא רחבה הרבה יותר כשאנו באים לדבר על מקומה של הדת ועל החיבור בין הדת למדינה. החיבור המשפטי-הפורמלי בין הדת למדינה, שמתבטא בעיקר בשליטת הדין הדתי על תחום הנישואין והגירושין, הוא אכן הביטוי הישיר והחריף ביותר להשפעת הדת על חייהן של הנשים בישראל ועל מעמדן. אך זהו "הרובד הפורמלי" בלבד, הרובד של החוק, של הדין הדתי עצמו. לרובד פורמלי זה יש השלכות ישירות על מעמדן המשפטי הנחות של הנשים דיני משפחה, בעיקר בתחום הגירושין. אך יש לו גם השלכות עקיפות, שהן התוצאות המשפטיות שאינן מתחייבות מן הדין הדתי עצמו, אבל נגרמות בגלל התחולה הרשמית שלו בישראל. למשל: מעמדן הנחות של הנשים בבית הדין הרבני, ואי-יכולתן להשתתף בו באופן שווה. או אי-יכולתן של נשים להתפלל כקבוצת תפילה ולקרוא בתורה בכותל המערבי. את ההשלכות האלה אני מכנה "הרובד הסמי-פורמלי". קיים גם הרובד הלא-פורמלי של החיבור בין הדת למדינה. הפגיעה במעמד האשה שנגרמת ברובד הזה היא איננה תוצאה של חוק, לא במישורין ולא בעקיפין, אלא של נורמות חברתיות-תרבותיות בישראל, של המובן מאליו, של האקלים החברתי בישראל, שהפנים תפיסה מסוימת של הדת. למשל: העובדה שבאופן מעשי כמעט שליש מכלל המושבים בכנסת חסומים דה-פקטו בפני נשים. בהרצאה זו, אדגים ואנתח כל רובד ורובד, ומסיבות טכניות ולא מהותיות אתייחס לדת היהודית בלבד, ולא לדתות הנוספות הקיימות במדינת ישראל שגם להן מעמד רשמי, ולפחות בתחום הנישואין והגירושין, כל הדברים רלוונטיים גם לדת המוסלמית, לדת הדרוזית ולחלק מהתפיסות הנוצריות.

הרובד הפורמלי

כאשר דנים ברובד הפורמלי, הרובד של החוק, של הדין הדתי בתחום דיני המשפחה בכלל ובנושא הנישואין והגירושין בפרט, יש להתייחס גם לכללים הדתיים עצמם, וגם לאינטראקציה שנוצרת כתוצאה מן הכללים האלה, בין המשפחה לחברה. במילים אחרות, הקשר בין המשפחה לחברה, בין הפרטי לציבורי, בין מערכת היחסים במשפחה ובין עולם העבודה, השוק והפרהסיה שמחוצה לה, כל זה מושפע עמוקות מן ההסדר המשפטי של המשפחה. להסדר המשפטי הפורמלי יש למעשה "אפקט אדווה", שפירושו: הקרנה שמתפתחת ממנו החוצה. יחסי הכוחות בתוך המשפחה, מוכתבים על-פי הדין הדתי המעניק לאיש, בדרך-כלל, עליונות מוחלטת ביחס לאישה. בהקרנתם

של יחסים אלה החוצה הם משפיעים על תפישתן העצמית של נשים, על מעמדן הכלכלי, על מקומן בעולם העבודה, ועוד.

כדי שנבין את הדברים, נבדוק תחילה במה נחות מעמדן של הנשים בינינו ונישוואין וגירושין על פי ההלכה.

הנחיתות הבולטת ביותר היא כמובן בנושא הגירושין. ההכרח ברצונו החופשי של האיש (מדאורייתא) גורם לכך שלאיש יש למעשה שליטה מלאה על הליך הגירושין. ברצותו נותן, וברצותו מעכב; ללא שיתוף הפעולה שלו לא יהיו גירושין. הוא יכול תמיד לחסום את דרכה של האישה לחופשי, ואפילו עילת הגירושין שבידה בלתי מעוררת נגדו, ואפילו במצב שניתן להפעיל נגדו אמצעי לחץ מבחינה הלכתית או בכפייה. האישה לעומת זאת, אין בידיה לחסום לחלוטין את דרכו של האיש המעוניין בגירושין ממנה.

יש גם הבדלים קוטביים בקיום יחסים שמחוץ לנישוואין, לגבי איש או אישה; אשת איש היא בגדר איסור עריות מדאורייתא והילדים מקשר כזה הם ממזרים. אין שום סימטריה בהתייחסות לקשרים של איש מחוץ לנישוואין.

ההתייחסות המחמירה לקיום יחסים עם אשת איש מוליכה לכך שהערוץ הבלתי רשמי של הקמת חיים חדשים מחוץ למסגרת הנישוואין הקיימת עדיין מבחינה רשמית, ערוץ זה איננו אפשרי מבחינת האישה מסורבת הגט או מעוכבת הגט, ואילו האיש שקשור עדיין בקשר נישואין רשמי, הוא יכול גם יכול לפתוח דף חדש ללא כל חשש. התייחסות מחמירה זו משפיעה גם על הדינמיקה של פסיקת בתי-הדין הרבניים, ואלה מהססים להפעיל לחץ על גברים סרבנים הרבה יותר מאשר על נשים סרבניות, מאחר שכל ספק ברצונו החופשי של האיש עלול לגרום לכך שגט ייחשב גט מעושה, ומשמעות הדבר היא שהאישה עדיין נשואה. כך שזהו מעגל סגור. אין בו פתח למילוט.

זה באשר לגירושין. אך גם בכניסה לנישוואין אין סימטריה. האישה היא קניינו של האיש, והקידושין הם חד-סטריים. היא מקודשת לו - מיוחדת לו ואסורה על כל האחרים, ואילו הוא-איננו מקודש רק לה. נחיתות האישה ממשיכה ומתקיימת במהלך חיי הנישוואין; בחלוקת התפקידים הברורה על בסיס מגדרי, לפיה חייבת האישה, בין היתר, במלאכות שירות עבור הבעל; וכן על רקע הסטנדרט הכפול הנוגע להתנהגות המוסרית-מינית הנדרשת מן האישה, ולא מן האיש.

ההשלכות החברתיות שהזכרתי קודם לכן נוגעות כאמור לתפיסה העצמית של הנשים, להבנייה החברתית ולתהליך החיברות של הילדים. המשפחה היא מקום הגידול הראשוני של הילד, מקום בו אמור הילד לרכוש את אמות המידה הבסיסיות ביותר של צדק, הגינות ושוויון, וכשמסגרת זו אינה תואמת ערכים אלו תהליך החיברות של הילדים נפגע ובעייתי. ישנן השלכות חברתיות אחרות: אלה הנוגעות למקומן של הנשים בשוק העבודה, או אלה הנוגעות באופן מעשי ביותר לוויתורים כלכליים-רכושיים ואחרים שנאלצות הנשים לעשות מכוח סחטנותם של הבעלים על רקע מניעת הגט.

אחד-הדברים המעציבים בתחום הזה הוא תוצאות הלוואי הבלתי צפויות שיוצר העיוות הקיים במערכת הדתית, והן מתגלות במערכת האזרחית דווקא. במקום שהמערכת הדתית תנסה לתקן את העיוות שנוצר, באופן פרדוקסלי ותמוה, היא דווקא מחשקת את העוול ואת מנגנוני הסחיטה האלו. לא אוכל להרחיב בהיבטים המשפטיים היוצרים זאת מפאת קוצר הזמן.

הרובד הסמי-פורמלי

המעמד הרשמי של הדת מביא כאמור גם לתוצאות עקיפות שאינן מתחייבות בהכרח מן התוכן המהותי של הדין הדתי עצמו.

ייצוגן ומעמדם של נשים בביה"ד הרבני הוא דוגמה אחת לכך.

נשים כדיינות

הרב עוזיאל, הראשון-לציון, הרב הראשי הספרדי הראשון במדינת ישראל, התלבט מאוד בשאלת כהונתן של נשים כדיינות. תשובתו היא תשובה מופתית ביחס לניתוח כללי המשפט העברי. מבחינה תיאורטית, הוא הגיע למסקנה חיובית האומרת שמבחינת הדין הטהור עצמו אין בעצם מניעה שאישה תכהן כדיינית, זאת בתנאי שהציבור יקבל זאת על עצמו. כיצד? באמצעות תקנה או באמצעות חקיקה של הכנסת, שהיא אשר תבטא את רצון הציבור. זו הייתה המסקנה ההלכתית הטהורה שהרב עוזיאל הגיע אליה. אבל בסופו של דבר הביאו שיקולים מטא-הלכתיים לכך שיפסוק בניגוד למסקנה זו. שו"ת פסקי עזיאל בשאלות הזמן, סי' מ"ג:

מהאמור אנו למדים דאין אסור מן התורה להתדיין לפני אשה, דהא אפילו להפוסלים, היינו משם דמדמים דין לעדות, ולהאי טעמא יש להכשיר בקבלוה עליהם, מצד התקנה, כמו שמועיל גם זה בעדות. אלא שלדעתנו מפני חשיבות של ענין דין בישראל לא נכון לעשות תקנה כזאת, שהיא פוגעת בהנהלת משק הבית הישראלי ותנוך הבנים וטפולם התמידי שאינו יכול להעשות אלא על ידי אם רחמניה שהיא צופיה הליכות ביתה, ושאין הדין יכול להיות אמת מסבות פסיכולוגיות של רגשי רחמים מרובים, שהאשה חוננה בהם, וגם מסיבת עדינות רגשותיה שהונאתה מרובה ודמעתה מצויה, ולכן אין ממנים אותה לדון דאחד מתנאי הדין הוא: אנשי חיל, גדולים בחכמה, ואמיצים ברוחם, שמקימים לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלקים הוא.

בהערת אגב אומר כי ניתן למצוא דווקא בתפיסות הפמיניסטיות בנות זמננו אימוץ של נימוקים אלו. כוונתי בעיקר לזרם הפמיניסטי ההתייחסותי-תרבותי (cultural-relational feminism). אלא שמסקנתן מובילה לכוון שונה; אותן תכונות שהרב עוזיאל ייחס לנשים כמקור לפסילתן לדיינות, ראויות עפ"י הזרם הפמיניסטי שתהיינה אף לדיינים. ראוי שיהיו הדיינים גם אנשי חיל, גם גדולים בחוכמה ואמיצים ברוחם ויחד עם זאת גם בעלי רגשי רחמים, יכולת אמפטיה וחמלה. אם נחזור לניתוח ההלכתי עצמו, יש אכן רבים בקרב אנשי ההלכה, ובאורתודוקסיה עצמה שתומכים בתוצאה חיובית לשאלה זו. אלא שהפרשנות המקובלת, ובוודאי בקרב הממסד האורתודוקסי בישראל, היא דחיית האפשרות של נשים בתפקידי דיינות דחייה מוחלטת. השאלה היא אם תהיה זו העמדה גם בעתיד. אנו עדים כיום לפריחה בתחום הלימודים התורניים הגבוהים לנשים. נפתחים מסלולי הכשרה ל"יועצות הלכה", גם אם לא במתכונת רשמית של פוסקות, ויש כבר מחזור שסיים את לימודיו ביעוץ הלכתי. במבחני ההסמכה שלהן נשאלו הנשים, יועצות ההלכה, "מה תפסקי" במקרים אלו ואחרים. בשלב ראשון מדובר אמנם בתחום מאוד מצומצם, בתחום טהרת המשפחה, אך זוהי רק ההתחלה ואין ספק שבמהלך השנים הקרובות נהיה עדים למסה קריטית של נשים שתעבורנה מסלול זה ותהיינה מסוגלות לעמוד במבחני ההסמכה לדיינות. הצפי שלי בהקשר זה הוא התנגשות עתידית בבג"צ, שתעורר שאלות משפטיות שלא התעוררו קודם לכן בהקשרים דומים, לא בפרשת שקדיאל, ולא בבג"צ הטוענות הרבניות, ולא אוכל להרחיב כעת את הדיבור.

דוגמה נוספת לרובד הסמי-פורמלי היא בג"צ נשות הכותל:

שליטת הממסד הדתי במקומות הקדושים היא קבועה בחוק, אבל הייתה זו הפרשנות המסוימת של רב הכותל האחראי על אותה שליטה, שהביאה אותו להחליט שאותה קבוצת נשים - מכל הזרמים ביהדות - שמבקשות להתפלל שם כקבוצת תפילה ולשלב קריאה בתורה אינן רשאיות

לעשות כן. עתירתן לבג"צ לפני למעלה מעשור נדחתה, אך המאבק המשפטי שלהן מוסיף ומתקיים גם בימים אלו ממש.

הרובד הלא-פורמלי

מדובר בהשפעות של תפישות חברתיות-דתיות-תרבותיות, שאין בינן ובין מערכת החוק דבר. ברמה התיאורטית מדובר בשאלה עמוקה של התמודדות חברתית עם המתח שבין תפיסה של רב-תרבותיות מול מחויבות לביעור אפליה נגד נשים. השאלה היא האם מותר לצדד בכיוון המאפשר מרחב מחיה לקהילות אוטונומיות גם כאשר מחירו הוא דיכוי נשים באותן קהילות, ובמיוחד כאשר הדיכוי הפנימי משפיע השפעה כלל-חברתית על כלל הנשים בקהילה המורחבת? ישראל היא אמנם מקרה מיוחד של עימות הפמיניזם מול הרב-תרבותיות, אך זוהי למעשה התמודדות אוניברסלית.

הדוגמה הבולטת ביותר אצלנו לרובד הלא-פורמלי ולמתח האידיאולוגי הזה מצויה בספירה הציבורית המובהקת - החיים הפוליטיים. בכנסת הנוכחית יש למפלגות הדתיות 28 מושבים, שהם כמעט שלישי. האם יכולה המדינה להתערב מבחוץ ולכפות על כל רשימה פוליטית לתת ייצוג נאות לשני המינים? זוהי דוגמה לאותו מתח עליו דיברתי.

דוגמה אקטואלית נוספת היא ההפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית, בבני-ברק ובירושלים מאז קיץ 97, ולאחרונה גם בקווים בין-עירוניים (ב"ב-אשדוד). שדולת הנשים עתרה לבג"צ בהתבססה על פס"ד ידוע בארה"ב *Brown v. board of education* שעקרונו הוא: 'נפרד לעולם אינו שווה', בטענה שבבהפרדה כפי שמתקיימת כאן יש פגיעה כאשר יחסי הכוחות בחברה אינם שווים. בתשובת המדינה לעתירה, ניכרת הדגשת האוטונומיה של הקהילה: זהו רצון הקהילה עצמה, ההשפעה מצומצמת לה בלבד, לא הובעה כל התנגדות מצד גורם כלשהו בתוכה, וכו'. בסופו של דבר לא הגיעה העתירה לכלל דיון לאחר ששדולת הנשים משכה אותה, בהמלצת בג"צ, אשר רמו על חוסר סיכוי של העתירה להצלחה.

הדוגמה הראשונה ממחישה את הדרת הנשים מן הספירה הציבורית וצמצום נוכחותן הפוליטית. הדוגמה השנייה ממחישה את צמצום נוכחותן הפיזית ממש.

לסיכום

לחיבור בין הדת למדינה יש השפעה שלילית על מעמד האישה בישראל ברבדים אחדים, היוצרים יחד תוצאה של דיכוי האישה, גם במישור הפרטי וגם במישור הציבורי, והם גורם משמעותי המעכב את קידום מעמד האישה בישראל.

האם קיים סיכוי לשינוי?

השינוי המתבקש חייב להתבצע משני כיוונים: מצד המישור הפורמלי של משפט המדינה, ומצדה הפנימי של הדת עצמה. ניתן לומר שעל-אף האיטיות, תהליך השינוי הדו-כיווני מתחיל להתרחש כבר, וניתן רק לקוות שלא ייקטע באיבו.